

ФОНЕТИЧЕСКАЯ И ГРАФИЧЕСКАЯ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА: НОРМА VS. ВАРИАТИВНОСТЬ

УДК 811.161.3'28'34

А. І. Забаштанская

Мінск, Беларусь

НЕРЭГУЛЯРНЫЯ ЗМЭНЫ САНАНТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

У артыкуле праілюстраваны змены насавых і пярэднеязычных санантаў у беларускіх гаворках. Дадзеныя нерэгулярныя фанетычныя з’явы сустракаюцца як у спрадвечна беларускай, так і ў запазычанай лексіцы на ўсім беларускім дыялектным кантынууме. Яны характэрныя для дыялектнай мовы XX стагоддзя і занатаваныя ў шматлікіх лексікаграфічных выданнях.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *нерэгулярная фанетычная змена, фанематычная варыянтнасць, санант.*

O. I. Zabashtanskaya

Minsk, Republic of Belarus

IRREGULAR CHANGES OF SONANTS IN BELARUSIAN DIALECTS

The article illustrates the changes of nasal and anterolingual sonants in Belarusian dialects. These irregular phonetic phenomena occur both in native Belarusian and in borrowed vocabulary throughout the Belarusian dialect continuum, they are typical for the dialect language of the twentieth century and are recorded in many lexicographic sources.

К e y w o r d s: *irregular phonetic changes, phonemic variants, sonant.*

Беларуская мова, як і іншыя усходнеславянскія, характарызуецца адсутнасцю пазіцыйных чаргаванняў санантаў па месцы і спосабе ўтварэння, што ўласціва шэрагу індаеўрапейскіх і іншых моў. Неадрозненне славянскіх санорных, часцей за ўсё губных, адзначаецца у маўленні іншаземцаў. У сувязі з гэтым, фанематычныя варыянты, што адрозніваюцца санорнымі, у беларускай дыялектнай мове паўсталі ў выніку нерэгулярных фанетычных змен. У дадзеным артыкуле разглядаюцца змены санантаў як у спрадвечнай, так і ў запазычанай лексіцы. Матэрыялам даследавання паслужылі ў першую чаргу карты Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак [1] і шэрагу рэгіянальных слоўнікаў [2], [3], [4], [5], [7], [8], [9].

1. Першая група слоў прадстаўлена фанематычнымі варыянтамі “насавы –насавы”. У лексемах, дзе вар’іруюцца насавыя сананты, нярэдка складана вызначыць, каторы варыянт з’яўляецца першасным, а які – інавацыяй, таму што мы назіраем вынікі старажытнай фанематычнай дывергенцыі.

/н/ → /м/: *бэ́гна* – *бэ́гма* ‘плаў на балоце, каля возера’, *сло́начнік* – *сло́мачнік* ‘сланечнік’, *пальні́кі* – *паламкі* ‘адходы пры паланні’, *пало́нка* – *пало́мка* ‘палонка’, *пашчэ́нкі* – *пашчэ́мки* ‘ніжняя сківіца ў жывёлы’, *ло́жняя* –

ложмая ‘пакатая страха’. У дадзеным выпадку не выключаем і кантамінацыю ў варыянтах *пашчэмкі* (*шчаміць?*), *паломка* (*лумка?*), а таксама асабліваць дэрывацыі пры ўзнікненні варыянта *ложмая*: параўн. прысл. *ложма*. Варыянты занатаваны ў асобных раёнах (вузкарэгіянальнае пашырэнне): *палымкі* (Веткаўскі, Касцюковіцкі, Клімавіцкі, Хоцімскі, варыянт *палынкi* адзначаецца ў некалькіх раёнах Магілёўшчыны); *сломачнік* (Копыльскі), *слоначнік* (Салігорскі); *пашчэмкі* (Шчучынскі, Воранаўскі, слова *пашчэнкі* занатавана ў заходняй дыялектнай зоне з пераважнай канцэнтрацыяй у гаворках Гродзеншчыны); *ложмая* (Бялыніцкі) пры агульнабеларускім варыянце *ложная*; *бэзма* (Пухавіцкі). Адзначаецца паралельнае ўжыванне варыянтаў: *бэзма* (в. Вецярэвічы, Пухавіцкі р-н); *паломка* (в. Лукі, Карэліцкі р-н).

/н’/ → /м’/: *нэріт* – *мэрет* ‘венцер’. Варыянт *мерет*, хутчэй за ўсё – фінскі субстрат (параўн. карэльскае *merda*, эстон. *mörd* [10, с. 171]), пра што ўскосна сведчыць пашырэнне дадзенага варыянта ў зоне фінскай гідранімікі; *сонечнік* – *сэмечнік* ‘сланечнік’, *сняцэй* – *смяцэй* ‘галаўня ў каласах ячменю, пшаніцы’. Варыянт *смяцей* тлумачыцца народнай этымалогіяй (параўн. *смеце*). Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *мерет*, *мерат* (Касцюковіцкі, Краснапольскі, Мсціслаўскі р-ны), у той час як *нэріт* адзначаецца на паўночным усходзе; *смяцей* (Гродзеншчына і Барысаўскі р-н., ў супрацьвагу – варыянт *сняцей* занатаваны ў гаворках Брэстчыны); *сэмечнік* (Калінкавіцкі), варыянт *сонечнік*, занатаваны пераважна ва ўсходнепалескім арэале. Занатавана паралельнае ўжыванне абодвух варыянтаў у адным населеным пункце: *меріт* (в. Старына Мсціслаўскі р-н).

/м/ → /н/, /н’/: *клўнка* – *клўмка*, *клўнак* – *клўмак*, *замуздаць* – *зануздаць* ‘закелзаць’, *муздэчка* – *нуздэчка*; *лўмка* – *лўнка* ‘палонка’, *трам* – *тран* ‘трама’, *самапраха* – *санапраха*, *самапрадка* – *санапрадка*, *самапрэлка* – *санапрэлка* ‘самапрадка’, *цьма* – *цьна* ‘многа’, *галамўтыць* – *колонўтыць* ‘нудзіць’, *прэламка* – *прэланка* ‘палонка’, *мазгра* – *назгра* ‘мякаць у гарбузе’, *бамбіза* – *банбіза* ‘гультай, абібок’, параўн. літ. *bambiza* ‘тж’, *крумкач* – *кранкач*, *крункач*, *грумгач* (*эрумгач*) – *эрункач*, *палам* – *палань* ‘полымя’. Варыянты з каранямі *клун-* (*клум-*) характарызуюцца няяснай этымалогіяй [11, т. 5, с. 58], таму цяжка вызначыць, які з іх з’яўляецца інавацыяй. Гэтая варыянтнасць намі класіфікавана як вынік змены /м/ → /н/, паколькі гіпатэтычна можна звязаць корань *клум-* з коранем *клуб-* (параўн. *клубок*, *клубіцца*). Пашырэнне розных дэрыватаў ад каранёў *клум-* і *клуб-* агульнабеларускае, акрамя таго, абодва варыянты адзначаны ва ўкраінскіх гаворках [11, 5, с. 68]. Рэгіянальнае пашырэнне: *зануздаць* (гаворкі Гомельшчыны, спарадычна сустракаецца ў гаворках Віцебшчыны і Магілёўшчыны, варыянт *замуздаць* адзначаецца ва ўсходняй зоне); дэрываты з мадыфікацыяй караня *сан-*: *санапрадка* (гаворкі Гомельшчыны і Магілёўшчыны, Чэрвенскі р-н.), *санапраха* (Гомельшчына), *санапрэлка* (гаворкі усходняй Віцебшчыны), немадыфікаваныя варыянты *самапрадка*, *самапраха*, *самапрэлка* ўжываюцца паралельна ў адзначаных арэалах, акрамя таго, варыянт *самапрадка* пашыраны на ўсім Палессі; *лунка* (паўночна-ўсходні дыялект з канцэнтрацыяй у паўночным арэале), варыянт *лумка* мае вузкарэгіянальнае пашырэнне

(Мазырскі, Лоеўскі р-ны), а таксама сустракаецца ў рускім дыялектным кантынууме (Наўгародская, Чарапавецкая, Смаленская вобласці). Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *тран* (Іўеўскі, Слоніўскі, Ляхавіцкі, Ашмянскі); *проланка* (Крупскі); *колонуціць* (Столінскі); *цьна* (Хоцімскі); *назгра* (Крупскі); *кранкач* (Астравецкі, Шальчынскі), *крункач* (Ігналінскі), *грункач* (Пастаўскі, Верхнедзвінскі, Расонскі, Полацкі, варыянт *грумкач* адзначаны ў Мядзельскім, Шаркаўшчынскім, Докшыцкім раёнах.); *нудэчка*, *гнуздэчка* (Лоеўскі, Лельчыцкі), *полань* (Докшыцкі). Адзначана паралельнае ўжыванне абодвух варыянтаў: *клунак* (в. Бахань, Слаўгарадскі, в. Дзяржынск, Лельчыцкі), *лунка* (в. Ручаёўка, Лоеўскі), *санапраха* (в. Варатынь, Бабруйскі), *санапрадка* (в. Варатынь, Бабруйскі, в. Азяраны, Рагачоўскі) і інш. [6].

/м'/ → /н'/: *прыміца* – *прыніца* ‘пераплёт (у страсе паверх саломы), *сермяга* – *серняга* ‘кафтан’. Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *прыніца* (Жыткавіцкі, Лунінецкі) пры вузкарэгіянальным *прыміца* (Лунінецкі, Столінскі); *сэрняга* (Жабінкаўскі, Драгічынскі, варыянт *сермяга* занатаваны ў абодвух дыялектах паўднёва-ўсходняга арэалу).

2. Другая група прадстаўлена фанематычнымі варыянтамі тыпу “пярэднеязычны – пярэднеязычны”. Назіраецца шмат марфалагічных варыянтаў, дзе дадзеныя санорныя з’яўляюцца суфіксамі або выступаюць у складзе сінанімічных суфіксаў. У такіх выпадках нельга гаварыць пра фанетычныя змены, асабліва калі варыянты суіснуюць ў розных тэрытарыяльна несумежных гаворках: *уэдла* – *уэдна* ‘уедліва (што-небудзь рабіць)’, *курэнь* – *курэль* ‘дымар’, *дупната* – *дуплата* ‘дуплаватая’, *сноўля* – *сноўня* ‘прыстасаванне, пры дапамозе якога снуюць кросны, сноўніца’, *цёрніца* – *цёрліца* ‘церніца, прасцейшая прылада для апрацоўкі льну’, *бульбэнішча* – *бульбэлішча* і г.д. У каранёвых марфемах такая варыянтнасць прадстаўлена наступнымі фанемнымі парамі: /л/ – /н/, /л'/ – /н'/, /р/ – /л/(/л'/), /р/ – /н'/.

/л/ → /н/: *колокóлы* – *колокóны* ‘шамкі’, *коловорóтка* – *коноворóтка* ‘самапрадка’. Дадзеныя змены маюць дысімілятыўныя прычыны. Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *колоконы* (Нараўлянскі, Светлагорскі р-ны); *коноворотка* (Бярозаўскі).

/л'/ → /н'/: *зямля* – *зымня*, *гэгли* – *гэгни* ‘рыбалоўная крыга’, *вэсліца* – *вэсніца* ‘драбіны’, *балька* – *банька* ‘бэлька’, *замуліца* – *замуніца* ‘замыліца’, *лячай*, *лечая* – *нячай* ‘адтуліна ў верхнім жарне для засыпкі збожжа’. Варыянт *зымня* – рэфлекс праславянскага **zetja* (параўн. ст.-руск. *земя*, *земля*, польск. *zemia*), распаўсюджаны ў брэсцкіх гаворках. Фанематычныя варыянты *гэгли*, *гэгни* – запазычанне з літоўскай [11, т. 3, с. 76] і абодва занатаваны ў арэале беларуска-балцкага памежжа (Пастаўскі, Браслаўскі, Мядзельскі). Фанематычныя варыянты *банька* і *вэсніцы*, магчыма, узніклі ў выніку дээтымалагізацыі асновы. Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *банька* (Бабруйскі, Жлобінскі), *вэсніцы* (Стаўбцоўскі, Свіслацкі), *нячай* (Пухавіцкі). Лакальнае: *замуніца* (в. Аздамічы. Столінскі). Адзначана паралельнае ўжыванне: *зымня* (в. Азарычы. Пінскі), *банька* (в. Кароткавічы, Жлобінскі), *нячай* (в. Вецярэвічы Пухавіцкі).

/н/ → /л/: *ясны* – *ясла* ‘дзясны’, параўн. укр. *ясни* ‘тж’; *дзясны* – *дзяслы*, параўн. прасл. **dęsn-*, руск. *десна*, польск. *dziąsla* [12, т. 3, с. 98]; *свентыянка* – *свентыялка* ‘святаяннік’. Фанематычны варыянт *свентыялка* ўзнік у выніку дысіміляцыі. Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *ясла* (заходнепалескія гаворкі, Бярозаўскі р-н.); *дзяслы* (Валожынскі, Аршанскі, Горацкі, Краснапольскі, Мсціслаўскі), *свентыялкі* (Глыбоцкі). Адзначаны паралельнае ўжыванне абодвух фанематычных варыянтаў у адным населеным пункце: *дзяслы* (в. Грывец, Горацкі, в. Старына, Мсціслаўскі), *ясла* (в. Дружылавічы, Іванаўскі).

/н’/ → /л’/: *клómня* – *клómля* ‘рыбалоўная крыга’, параўн. прасл. архетып **klotъnja* [11, т. 5, с. 64]. Вымаўленне *кломня* пашырана ў заходнепалескіх гаворках, *кломля* – збольшага на поўнач ад іх (Брэстчына, часткова Гродзеншчына).

У беларускай дыялектнай мове даволі распаўсюджаная мена плаўных *л і р*. Такія змены не маюць ізафонаў і сустракаюцца спарадычна па ўсім масіве. Часам у навуковай літаратуры такія змены называюцца маргінальнымі, таму што /л/ у мадыфікаваным варыянце мае характар сурагатнага. Назіранні над шэрагам рускіх гаворак далі падставу дыялектолагам тлумачыць неадрозненне *р і л* пэўнымі асаблівасцямі апікальнай артыкуляцыі [13].

/р/ → /л/: *грузд* – *глузды* ‘смаржок канічны’, *бурбóча* – *балбóча* ‘бурліць (пра ваду)’, *прóруб* – *прóлуб* ‘палонка’ (кантамінацыя са словам ‘лунка’), *прóрубка* – *прóлубка* ‘тж’, *рымáр* – *лымáр* ‘рымар’, *рóвар* – *рóвал* ‘веласіпед’, *брýнда* – *блýнда* ‘жанчына, якая любіць хадзіць па сяле’, ‘нехайная жанчына’. Фанематычны варыянт *блýнда* лічыцца балцкім запазычаннем (параўн. лат. *blinda* ‘бадзьяга, валацуга’) [11, т. 1, с. 363], у той час як *брында* мае славянскае паходжанне: *брындацца* ‘боўтацца, таўчыся без толку’ [11, т. 1, с. 390]. Варыянты *пролуб*, *пролубка* маглі ўзнікнуць у выніку кантамінацыі са словам *палонка*, *лумка*. Фанематычныя варыянты *ровал* і *лымар* – з’яўляюцца вынікам дыстактнай асіміляцыі. Рэгіянальнае пашырэнне: *пролубка* (гаворкі Віцебшчыны і сумежныя з імі гаворкі Магілёўшчыны і Міншчыны), *лымар* (заходнепалескія гаворкі). Астатнія мадыфікаваныя варыянты характарызуюцца вузкарэгіянальным пашырэннем на ўсім беларускім дыялектным кантынууме.

/р/ → /л’/: *мы́рса* – *мы́льса* ‘мыса ў каровы’, *пурга́* – *пультга́* ‘мяцеліца’, *жэ́ўрэць* – *жэ́ўлець* ‘глець, гарэць без полымя’. Працэс лексічнага асваення фіна-ўгорскага запазычання *пурга* з дээтымалагізаванай асновай, хутчэй за ўсё, спарадзіць народную этымалогію (*шпуляць?*). Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *мыльса* (Ваўкавыскі).

/л/ → /р/: *пablы́таны* – *пabры́таны*, *блутáюцца* – *брытáюцца*, *брытáць* ‘плесці’, *шчалубі́на* – *шчарубі́на*, *балаба́йка* – *бараба́йка* ‘званок’ (на шыі каровы, авечкі), *крухма́л* – *крухма́р*, *клымбeль* – *крымбeль* ‘цурка для вязання снапоў’, *вeльма* – *вeрма* ‘вельмі’. Варыянты *крухмар*, *крымбель* – таксама вынік дыстактных асімілятыўных працэсаў, звязаных з асваеннем лексем

неславянскага паходжання. Пашырэнне ўсіх мадыфікаваных варыянтаў вузкарэгіянальнае або лакальнае, што можа сведчыць пра адносна новую змену [6].

/л'/ → /р/: *багўльнік* – *багур'нік* ‘багун’, *паліса́днік* – *пара́саднік*. Варыянт *парасаднік* – вынік кантамінацыі лексем на аснове народнай этымалогіі (*расада?*). Вузкарэгіянальнае пашырэнне: *багур'нік* (Мядзельскі, Мінскі) Лакальнае: *парасаднік* (в. Княжыцы, Магілёўскі р-н).

/р/ → /н'/: *рэкрут* – *не́крут*. Аказіянальная змена з лакальным пашырэннем (в. Цераблічы, Столінскі р-н).

Варта адзначыць, што фанематычная варыянтнасць лексем, якая закранае якасныя характарыстыкі зычных, прадстаўлена ў беларускай дыялектнай сістэме шматлікімі фактамі. Механізм фанетычнай дывергенцыі заснаваны на адной або некалькіх якасных прыкметах – артыкуляцыйных, акустычных або абедзвюх адначасова. Пры ўсім гэтым, семантыка варыянтных фанемных комплексаў атаясамліваецца ў свядомасці носьбітаў мовы: фанематычная варыянтнасць, што ўзнікла ў выніку змены нерэгулярнага характару, як правіла, не прыводзіць да сэнсавай дывергенцыі. [6] Нярэдка назіраецца вымаўленне абодвух варыянтаў у адным населеным пункце, што сведчыць пра няўстойлівасць дадзеных фанемных комплексаў і жывыя працэсы ў маўленні носьбітаў асобных гаворак.

Нерэгулярныя змены санантаў, агульных па месцы і спосабу ўтварэння, адзначаюцца ў асобных лексемах спрадвечна беларускага і запазычанага паходжання на ўсім дыялектным кантынууме. У лексемах беларускага паходжання яны нярэдка абумоўлены нефанетычнымі прычынамі, сярод якіх – дээтымалагізацыя асновы і маргінальнае вымаўленне сурагатных гукаў. У запазычанай лексіцы мы можам назіраць асімілятыўна-дысімілятыўныя працэсы, якія з'яўляюцца вынікам засваення асобных лексем.

ЛІТАРАТУРА

1. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства. Мінск : Беларус. фонд фундам. даслед. : Кам. дзярж. знакаў, 1993-1998. 5 т.
2. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; уклад. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка, 1979-1986. 5 т.
3. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; склад. А. А. Крывіцкі [і інш.] Мінск : Навука і тэхніка, 1982-1987. 5 т.
4. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М. М. Аляхновіч [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка, 1989. 294 с.
5. Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. Мінск : Навука і тэхніка, 1970. 512 с.
6. Забаштанская А. І. Нерэгулярныя фанетычныя з'явы ў беларускай дыялектнай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01. Мінск, 2008. 133 л.

7. Матэрыялы да слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак : у 3 вып. / пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск : Выд-ва БДУ, 1970-1977. 3 вып.
8. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі : у 2 т. Мінск : Універсітэцкае, 1990. 2 т.
9. Янкова Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мінск : Навука і тэхніка, 1982. 432 с.
10. Мызников С. А. Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада. СПб. : Наука, 2003. 359 с.
11. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР. Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2008. 12 т.
12. Słownik prasłowiański. Wrocław : Wydawn. Polskiej Akad. Nauk, 1974–1991. 6 t.
13. Касаткина Р. Ф. Некоторые проявления апикальных артикуляций в русских говорах // Фонетика сегодня: актуальные проблемы и университетское преподавание : тез. докл. Междунар. конф., Звенигород, 25–27 нояб. 1998 г. / Моск. гос. ун-т. М., 1998. С. 105–108.

Оксана Игоревна Забаштанская

кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры славянских языков
УО «Минский государственный лингвистический университет»

Oxana I. Zabashtanskaya

PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Slavic Languages
Minsk State Linguistic University
xenia_z@tut.by